

QUATRIÈME PARTIE

36.— Je ne sais si je dois vous entretenir des premières méditations que j'y ai faites: car elles sont si métaphysiques et si peu communes, qu'elles ne seront peut-être pas au goût de tout le monde. Et toutefois, afin qu'on puisse juger si les fondements que j'ai pris sont assez fermes, je me trouve en quelque façon contraint d'en parler. J'avais dès longtemps remarqué que pour les mœurs il est besoin quelquefois de suivre des opinions qu'on sait être fort incertaines, tout de même que si elles étaient indubitables, ainsi qu'il a été dit ci-dessus; mais, pource qu'alors je désirais vaquer seulement à la recherche de la vérité, je pensai qu'il fallait que je fisse tout le contraire, et que je rejetasse comme absolument faux tout ce en quoi je pourrais imaginer le moindre doute, afin de voir s'il ne resterait point après cela quelque chose en ma créance qui fût entièrement indubitable. Ainsi, à cause que nos sens nous trompent quelquefois, je voulus supposer qu'il n'y avait aucune chose qui fût telle qu'ils nous la font imaginer. Et pource qu'il y a des hommes qui se méprennent en raisonnant, même touchant les plus simples matières de géométrie, et y font des paralogismes, jugeant que j'étais sujet à faillir autant qu'aucun autre, je rejetai comme fausses toutes les raisons que j'avais prises auparavant pour démonstrations. Et enfin, considérant que toutes les mêmes pensées que nous avons étant éveillés, nous peuvent aussi venir quand nous dormons, sans qu'il y en ait aucune pour lors qui soit vraie,

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

36.—Δεν ξέρω αν πρέπει να σας μιλήσω για τους πρώτους στοχασμούς που έκανα εκεί πέρα, γιατί είναι τόσο μεταφυσικοί και τόσο ασυνείδητοι που δεν θ' αρέσουν ίσως σε όλο τον κόσμο⁷⁹. Ωστόσο, για να μπορέσει κανένας να κρίνει αν τα θεμέλια που πήρα είναι αρκετά σταθερά, είμαι κατά έναν τρόπο αναγκασμένος να μιλήσω γι' αυτούς. Είχα από πολύν καιρό παρατηρήσει πως, για ό,τι αφορά τα ήθη, είναι κάποτε ανάγκη ν' ακολουθεί κανένας γνώμες που τις ξέρει πολύ αβέβαιες, το ίδιο σαν να είχαν αναμφίβολες, καθώς το είπα και παραπάνω⁸⁰. Επειδή όμως επιθυμούσα τότε να καταγίνω αποκλειστικά με την αναζήτηση της αλήθειας, σκέφτηκα πως έπρεπε να κάνω εντελώς το αντίθετο και ν' απορρίψω, σα να είχαν εντελώς ψεύτικο, οτιδήποτε θα μπορούσε να μου γεννήσει την παραμικρότερη αμφιβολία, για να δω αν δεν θα μου απόμενε ύστερα απ' αυτό καμιά πεποίθηση που να είναι εντελώς αναμφίβολη⁸¹. Έτσι, επειδή οι αισθήσεις μας μάς ξεγελούν κάποτε, θέλησα να υποθέσω πως τίποτα δεν υπάρχει που να είναι τέτοιο που εκείνες μάς κάνουν να το φανταζόμαστε. Κι επειδή υπάρχουν άνθρωποι που γελιούνται κάνοντας συλλογισμούς πάνω και στ' απλούστερα ακόμα θέματα της γεωμετρίας και παραλογίζονται, κρίνοντας κι εγώ πως μπορούσα να λαθέψω όσο κι οποιοσδήποτε άλλος, απόρριψα σαν ψεύτικους όλους τους λόγους που είχα πάρει προηγουμένως για αποδείξεις. Και τέλος, παίρνοντας υπόψη πως όλες οι σκέψεις που έχουμε ενόσω είμαστε ξυπνητοί μπορούν επίσης να μας έρχονται ολόιδιες κι όταν κοιμούμαστε, χωρίς καμιά τους να είναι τότε αληθινή, απο-

je me résolus de feindre que toutes les choses qui m'étaient jamais entrées en l'esprit n'étaient non plus vraies que les illusions de mes songes. Mais aussitôt après je pris garde que, pendant que je voulais ainsi penser que tout était faux, il fallait nécessairement que moi, qui le pensais, fusse quelque chose. Et remarquant que cette vérité: *je pense, donc je suis*, était si ferme et si assurée, que toutes les extravagantes suppositions des sceptiques n'étaient pas capables de l'ébranler, je jugeai que je pouvais la recevoir sans scrupule pour le premier principe de la philosophie que je cherchais.

37.—Puis, examinant avec attention ce que j'étais, et voyant que je pouvais feindre que je n'avais aucun corps, et qu'il n'y avait aucun monde ni aucun lieu où je fusse; mais que je ne pouvais pas feindre pour cela que je n'étais point; et qu'au contraire, de cela même que je pensais à douter de la vérité des autres choses, il suivait très évidemment et très certainement que j'étais; au lieu que, si j'eusse seulement cessé de penser, encore que tout le reste de ce que j'avais jamais imaginé eût été vrai, je n'avais aucune raison de croire que j'eusse été: je connus de là que j'étais une substance dont toute l'essence ou la nature n'est que de penser, et qui, pour être, n'a besoin d'aucun lieu ni ne dépend d'aucune chose matérielle. En sorte que ce moi, c'est-à-dire l'âme par laquelle je suis ce que je suis, est entièrement distincte du corps, et même qu'elle est plus aisée à connaître que lui, et qu'encore qu'il ne fût point, elle ne laisserait pas d'être tout ce qu'elle est.

38.—Après cela je considérai en général ce qui est requis à une proposition pour être vraie et certaine; car, puisque je venais d'en trouver une que je savais être telle, je pensai que je devais aussi savoir en quoi consiste cette certitude. Et ayant remarqué qu'il n'y a rien du tout en ceci: *je pense, donc je suis*, qui m'assure que je dis la vérité, sinon que je vois

φάσισα να υποθέσω πως όλα όσα μού είχαν μπει κάποτε στον νου, δεν ήταν περισσότερο αληθινά από τις φαντασίες των ονείρων μου. Αμέσως όμως κατόπι πρόσεξα ότι ενώ εγώ ήθελα να σκεφτώ έτσι πως όλα ήταν ψεύτικα, έπρεπε αναγκαστικά, εγώ που το σκεπτόμουν, να είμαι κάτι. Και παρατηρώντας πως αυτή η αλήθεια: σκέπτομαι, άρα υπάρχω⁸² ήταν τόσο γερή και τόσο σίγουρη ώστε όλες μαζί οι εξωφρενικές υποθέσεις των σκεπτικών φιλοσόφων δεν ήταν ικανές να την κλονίσουν, έκρινα πως μπορούσα να την παραδεχτώ δίχως ενδοιασμούς σαν την πρώτη αρχή⁸³ της φιλοσοφίας που αναζητούσα.

37.—Κατόπι, εξετάζοντας με προσοχή τι είμουν, είδα ότι μπορούσα να υποθέσω πως δεν είχα σώμα και πως ούτε κόσμος υπήρχε, ούτε τόπος όπου να βρίσκουμαι, αλλά πως δεν μπορούσα γι' αυτό να υποθέσω πως ούτε κι εγώ υπήρχα. Απεναντίας, από το ότι ακριβώς σκεπτόμουν ν' αμφιβάλλω για την αλήθεια των άλλων πραγμάτων, έβγαινε ολοφάνερα και πολύ σίγουρα πως εγώ υπήρχα. Ενώ, αν είχα μονάχα πάψει να σκέπτομαι, δεν είχα κανέναν λόγο να πιστέψω πως υπήρχα, έστω κι αν είχαν αληθινά όλα τα υπόλοιπα που είχα φανταστεί. Απ' αυτό κατάλαβα πως είμουν μια υπόσταση που ολόκληρη η ουσία⁸⁴ ή η φύση της δεν είναι παρά το να σκέπτεται και που δεν έχει ανάγκη, για να υπάρχει, από κανέναν τόπο κι ούτε εξαρτιέται από τίποτα το υλικό.⁸⁵ Έτσι που, αυτό το εγώ, δηλαδή η ψυχή, χάρη στην οποία είμαι ό,τι είμαι, είναι εντελώς ξεχωριστή από το σώμα, κι είναι μάλιστα ευκολότερο να γνωρίσει κανένας αυτήν παρά εκείνο, κι αν ακόμα τούτο δεν υπήρχε καθόλου, πάλι η ψυχή δεν θα έπαυε να είναι ό,τι είναι.

38.—Ύστερα απ' αυτό, εξέτασα γενικά τι χρειάζεται σε μια πρόταση για να είναι αληθινή και σίγουρη. Γιατί, μια που είχα βρει μια πρόταση που την είξερα τέτοια, σκέφτηκα πως έπρεπε επίσης να ξέρω και σε τι συνίσταται αυτή η βεβαιότητα. Κι έχοντας παρατηρήσει πως δεν υπάρχει μέσα σ' αυτό το: σκέπτομαι, άρα υπάρχω, τίποτα που να με βεβαιώνει πως λέω την αλή-

très clairement que, pour penser, il faut être, je jugeai que je pouvais prendre pour règle générale que les choses que nous concevons fort clairement et fort distinctement, sont toutes vraies; mais qu'il y a seulement quelque difficulté à bien remarquer quelles sont celles que nous concevons distinctement.

39.—En suite de quoi, faisant réflexion sur ce que je doutais, et que, par conséquent, mon être n'était pas tout parfait, car je voyais clairement que c'était une plus grande perfection de connaître que de douter, je m'avisai de chercher d'où j'avais appris à penser à quelque chose de plus parfait que je n'étais; et je connus évidemment que ce devait être de quelque nature qui fût en effet plus parfaite. Pour ce qui est des pensées que j'avais de plusieurs autres choses hors de moi, comme du ciel, de la terre, de la lumière, de la chaleur, et de mille autres, je n'étais point tant en peine de savoir d'où elles venaient, à cause que, ne remarquant rien en elles qui me semblât les rendre supérieures à moi, je pouvais croire que, si elles étaient vraies, c'étaient des dépendances de ma nature, en tant qu'elle avait quelque perfection; et si elles ne l'étaient pas, que je les tenais du néant, c'est-à-dire qu'elles étaient en moi pource que j'avais du défaut. Mais ce ne pouvait être le même de l'idée d'un être plus parfait que le mien; car, de la tenir du néant, c'était chose manifestement impossible; et pource qu'il n'y a pas moins de répugnance que le plus parfait soit une suite et une dépendance du moins parfait, qu'il y en a que de rien procède quelque chose, je ne la pouvais tenir non plus de moi-même. De façon qu'il restait qu'elle eût été mise en moi par une nature qui fût véritablement plus parfaite que je n'étais, et même qui eût en soi toutes les perfections dont je pouvais avoir quelque idée, c'est-à-dire, pour m'expliquer en un mot, qui fût Dieu. A quoi

θεια, εκτός μονάχα πως βλέπω πολύ καθαρά ότι, για να σκέπτομαι, πρέπει να υπάρχω, έκρινα πως μπορούσα να πάρω για γενικό κανόνα πως τα πράγματα που διανοούμαστε πολύ καθαρά και πολύ διακριτά είναι όλα αληθινά, μα πως υπάρχει μονάχα κάποια δυσκολία στο να διακρίνουμε καλά ποιά είναι εκείνα που διανοούμαστε διακριτά.⁸⁶

39.—Υστερα απ' αυτό, κάνοντας τη σκέψη πως αμφέβαλλα και πως επομένως το είναι μου δεν ήταν ολότελα τέλειο, — γιατί έβλεπα καθαρά πως το να ξέρω είναι μεγαλύτερη τελειότητα από το ν' αμφιβάλλω, — μου ήλθε η ιδέα να ερευνήσω πούθε είχα μάθει να σκέπτομαι κάτι το πιο τέλειο απ' ό,τι είμουν εγώ, και κατάλαβα ολοφάνερα πως έπρεπε να είναι από μια φύση πραγματικά τελειότερη.⁸⁷ Όσο για τις σκέψεις⁸⁸ που είχα για πολλά άλλα πράγματα έξω από μένα, όπως για τον ουρανό, τη γη, το φως, τη θερμότητα και χίλια άλλα, δεν μου έκανε τόσον κόπο να μάθω από πού έρχονταν, γιατί, μη διακρίνοντας σ' αυτά τίποτα που να μου φαίνεται πως τις έκανε ανώτερές μου, μπορούσα να πιστεύω πως, αν είταν αληθινές, είταν εξαρτήματα της φύσης μου, σε ό,τι έχει το τέλειο, κι αν πάλι δεν είταν αληθινές, μου έρχονταν από το μηδέν, βρίσκονταν δηλαδή μέσα μου επειδή είχα ελλείψεις⁸⁹. Δεν μπορούσε όμως να συμβαίνει το ίδιο με την ιδέα ενός όντος τελειότερου από μένα, γιατί αυτή είταν φανερά αδύνατο να μου έχει έλθει από το μηδέν. Κι επειδή δεν υπάρχει λιγότερη αντίφαση στο να είναι το πιο τέλειο συνέχεια κι εξάρτημα του λιγότερο τέλειου, απ' όση υπάρχει στο να βγαίνει από το τίποτα κάτι⁹⁰, δεν είταν δυνατόν την ιδέα του τελειότερου να την έχω από μένα τον ίδιο. Έτσι απόμενε να την έχει βάλει μέσα μου μια φύση που να είναι αληθινά τελειότερή μου και μάλιστα που να έχει μέσα της όλες τις τελειότητες, των οποίων μπορούσα να έχω κάποια ιδέα, δηλαδή, για να εξηγηθώ με μια λέξη, ο Θεός⁹¹. Σ' αυτό πρόσθεσα πως, αφού γνώριζα μερικές τελειότητες που εγώ δεν τις είχα

j'ajoutai que, puisque je connaissais quelques perfections que je n'avais point, je n'étais pas le seul être qui existât (j'userai, s'il vous plaît, ici librement des mots de l'École), mais qu'il fallait de nécessité qu'il y en eût quelque autre plus parfait, duquel je dépendisse, et duquel j'eusse acquis tout ce que j'avais. Car, si j'eusse été seul et indépendant de tout autre, en sorte que j'eusse eu de moi-même tout ce peu que je participais de l'Être parfait, j'eusse pu avoir de moi, par même raison, tout le surplus que je connaissais me manquer, et ainsi être moi-même infini, éternel, immuable, tout-connaissant, tout-puissant, et enfin avoir toutes les perfections que je pouvais remarquer être en Dieu. Car, suivant les raisonnements que je viens de faire, pour connaître la nature de Dieu, autant que la mienne en était capable, je n'avais qu'à considérer de toutes les choses dont je trouvais en moi quelque idée, si c'était perfection ou non de les posséder, et j'étais assuré qu'aucune de celles qui marquaient quelque imperfection n'était en lui, mais que toutes les autres y étaient. Comme je voyais que le doute, l'inconstance, la tristesse, et choses semblables, n'y pouvaient être, vu que j'eusse été moi-même bien aise d'en être exempt. Puis, outre cela, j'avais des idées de plusieurs choses sensibles et corporelles: car, quoique je supposasse que je rêvais, et que tout ce que je voyais ou imaginais était faux, je ne pouvais nier toutefois que les idées n'en fussent véritablement en ma pensée. Mais pource que j'avais déjà connu en moi clairement que la nature intelligente est distincte de la corporelle, considérant, que toute composition témoigne de la dépendance, et que la dépendance est manifestement un défaut, je jugeais de là que ce ne pouvait être une perfection en Dieu d'être composé de ces deux natures, et que par conséquent il ne l'était pas; mais que, s'il y avait quelques corps dans le monde, ou bien quelques intelligences, ou autres na-

καθόλου, δεν είμουν το μόνο ον που υπάρχει (με την άδειά σας θα μεταχειριστώ εδώ ελεύθερα όρους της Σχολής⁹²) αλλά πως αναγκαστικά έπρεπε να υπάρχει και κάποιο άλλο ον πιο τέλειο, που απ' αυτό να εξαρτιέμαι κι απ' αυτό να έχω αποκτήσει όλα όσα είχα. Γιατί, αν είμουν μόνος κι ανεξάρτητος από κάθε άλλον, έτσι που να έχω από τον εαυτό μου όλο αυτό το λίγο που κάνει να μετέχω στο τέλειο ον; Θα μπορούσα για τον ίδιο λόγο να έχω από τον εαυτό μου και όλο το παραπάνω που είξερα πως μου έλειπε, κι έτσι να είμαι κι εγώ άπειρος, αιώνιος, αμετάβλητος, παντογνώστης, παντοδύναμος, τέλος να έχω όλες τις τελειότητες που μπορούσα να παρατηρήσω πως υπάρχουν στον Θεό. Γιατί, σύμφωνα με τους συλλογισμούς που έκανα προ ολίγου, για να γνωρίσω τη φύση του Θεού, όσο μου το επέτρεπε η δική μου φύση, δεν είχα παρά να εξετάσω για όλα τα πράγματα, που κάποια ιδέα τους είχα μέσα μου, αν αποτελούσε ή όχι τελειότητα το να τα κατέχει κανένας. Κι είχα βεβαιωθεί πως κανένα από κείνα που φανέρωναν κάποιαν ατέλεια δεν βρισκόταν στον Θεό, αλλά πως όλα τ' άλλα βρίσκονταν σ' αυτόν. Καθώς επίσης έβλεπα πως η αμφιβολία, η αστάθεια, η θλίψη και τα παρόμοια δεν μπορούσαν να υπάρχουν σ' αυτόν, αφού κι εγώ ο ίδιος θα είμουν πολύ ευχαριστημένος αν είμουν απαλλαγμένος απ' αυτά. Κατόπι είχα, εκτός αυτά, και ιδέες⁹³ πολλών πραγμάτων αισθητών κι ενσωμάτων. Γιατί, όσο κι αν υπέθετα πως ονειρευόμουν και πως όλα όσα έβλεπα ή φανταζόμουν είταν ψεύτικα, δεν μπορούσα ωστόσο ν' αρνηθώ πως οι ιδέες τους βρίσκονταν αληθινά μέσα στη σκέψη μου⁹⁴. Επειδή όμως είχα ήδη αναγνωρίσει μέσα μου πολύ καθαρά πως η νοητική φύση είναι ξεχωριστή από τη σωματική—παίρνοντας υπόψη μου πως κάθε σύνθεση μαρτυρεί εξάρτηση και πως η εξάρτηση είναι φανερά ελάττωμα, έκρινα απ' αυτό πως δεν μπορούσε ν' αποτελεί τελειότητα για τον Θεό το να είναι σύνθετος από τις δυο αυτές φύσεις, και πως επομένως δεν είταν, αλλά πως, αν υπάρχουν στον κόσμο κάποια σώματα ή

tures qui ne fussent point toutes parfaites, leur être devait dépendre de sa puissance, en telle sorte qu'elles ne pouvaient subsister sans lui un seul moment.

40.—Je voulus chercher, après cela, d'autres vérités, et m'étant proposé l'objet des géomètres, que je concevais comme un corps continu, ou un espace indéfiniment étendu en longueur, largeur et hauteur ou profondeur, divisible en diverses parties, qui pouvaient avoir diverses figures et grandeurs, et être mues ou transposées en toutes sortes, car les géomètres supposent tout cela en leur objet, je parcourus quelques-une de leurs plus simples démonstrations. Et ayant pris garde que cette grande certitude que tout le monde leur attribue n'est fondée que sur ce qu'on les conçoit évidemment, suivant la règle que j'ai tantôt dite, je pris garde aussi qu'il n'y avait rien du tout en elles qui m'assurât de l'existence de leur objet. Car, par exemple, je voyais bien que, supposant un triangle, il fallait que ses trois angles fussent égaux à deux droits; mais je ne voyais rien pour cela qui m'assurât qu'il y eût au monde aucun triangle. Au lieu que, revenant à examiner l'idée que j'avais d'un Être parfait, je trouvais que l'existence y était comprise, en même façon qu'il est compris en celle d'un triangle que ses trois angles sont égaux à deux droits, ou en celle d'une sphère que toutes ses parties sont également distantes de son centre, ou même encore plus évidemment; et que, par conséquent, il est pour le moins aussi certain, que Dieu, qui est cet Être parfait, est ou existe, qu'aucune démonstration de géométrie le saurait être.

41.—Mais ce qui fait qu'il y en a plusieurs qui se persuadent qu'il y a de la difficulté à le connaître, et même aussi à connaître ce que c'est que leur âme, c'est qu'ils n'élèvent jamais leur esprit au delà des choses sensibles, et qu'ils sont tellement accoutumés à ne rien considérer qu'en l'imaginant,

κάποιες διάνοιες⁹⁵ ή άλλες φύσεις⁹⁶ που να μην είναι απόλυτα τέλειες, η ύπαρξή τους έπρεπε να εξαρτιέται από τη δύναμή του, έτσι που δεν μπορούσαν να υπάρξουν ούτε στιγμή χωρίς αυτόν.

40.—Θέλησα κατόπι ν' αναζητήσω κι άλλες αλήθειες⁹⁷, και, παίρνοντας το αντικείμενο της γεωμετρίας, που το διανοούμεν σαν σώμα συνεχές ή σαν διάστημα απεριόριστα απλωμένο σε μήκος, πλάτος και ύψος ή βάθος, διαιρετό σε διάφορα μέρη, που μπορούσαν να έχουν διάφορα σχήματα και μεγέθη κι όλων των ειδών κινήσεις και μετατοπίσεις — γιατί οι γεωμέτρεις τα υποθέτουν όλα αυτά στο αντικείμενό τους — διέτρεξα μερικές από τις πιο απλές αποδείξεις τους. Κι έχοντας προσέξει πως η μεγάλη αυτή βεβαιότητα που αποδίνει στις αποδείξεις αυτές όλος ο κόσμος βασίζεται αποκλειστικά στο ότι τις διανοείται κανένας με προφάνεια, σύμφωνα με τον κανόνα που ανάφερα προ ολίγου, πρόσεξα επίσης πως δεν υπήρχε σ' αυτές απολύτως τίποτα που να με βεβαιώνει για την ύπαρξη του αντικειμένου τους⁹⁸. Γιατί, λόγου χάρη, έβλεπα βέβαια καλά πως, όταν υποθέσει κανένας ένα τρίγωνο, πρέπει οι τρεις γωνίες του να είναι ίσες με δυό ορθές, αλλά μ' αυτό δεν έβλεπα τίποτα που να με βεβαιώνει πως υπάρχει τρίγωνο στον κόσμο. Ενώ, ξαναγυρνώντας στην εξέταση της ιδέας που είχα για ένα τέλειο Ον, έβρισκα πως η ύπαρξή του περιλαμβανόταν στην ιδέα αυτή, με τον ίδιο τρόπο που περιλαμβάνεται στην ιδέα ενός τριγώνου το ότι οι τρεις γωνίες του είναι ίσες με δυό ορθές, ή στην ιδέα μίας σφαίρας το ότι όλα της τα μέρη απέχουν το ίδιο από το κέντρο της, ή και ακόμα προφανέστερα. Κι επομένως το ότι ο Θεός, που είναι αυτό το τέλειο Ον, υπάρχει ή υφίσταται, είναι τουλάχιστον εξίσου βέβαιο όσο θα μπορούσε να είναι οποιαδήποτε γεωμετρική απόδειξη⁹⁹.

41.—Εκείνο όμως που κάνει να είναι πολλοί που πείθονται πως είναι δύσκολο να γνωρίσουν τον Θεό ή ακόμα και να γνωρίσουν τι είναι η ψυχή τους, είναι πως δεν υψώνουν ποτέ το πνεύμα τους πέρα από τα αισθητά πράγματα κι είναι τόσο συνειθισμένοι να μην εξετάζουν τίποτα παρά μόνο σαν το φαντάζονται¹⁰⁰ — που είναι

qui est une façon de penser particulière pour les choses matérielles, que tout ce qui n'est pas imaginable leur semble n'être pas intelligible. Ce qui est assez manifeste de ce que même les philosophes tiennent pour maxime dans les écoles, qu'il n'y a rien dans l'entendement qui n'ait premièrement été dans le sens, où toutefois il est certain que les idées de Dieu et de l'âme n'ont jamais été. Et il me semble que ceux qui veulent user de leur imagination, pour les comprendre, font tout de même que si, pour ouïr les sons ou sentir les odeurs, ils se voulaient servir de leurs yeux: sinon qu'il y a encore cette différence, que le sens de la vue ne nous assure pas moins de la vérité de ses objets, que font ceux de l'odorat ou de l'ouïe; au lieu que ni notre imagination ni nos sens ne nous sauraient jamais assurer d'aucune chose, si notre entendement n'y intervient.

42.—Enfin, s'il y a encore des hommes qui ne soient pas assez persuadés de l'existence de Dieu et de leur âme par les raisons que j'ai apportées, je veux bien qu'ils sachent que toutes les autres choses dont ils se pensent peut-être plus assurés, comme d'avoir un corps, et qu'il y a des astres et une Terre, et choses semblables, sont moins certaines. Car, encore qu'on ait une assurance morale de ces choses, qui est telle qu'il semble qu'à moins que d'être extravagant on n'en peut douter, toutefois aussi, à moins que d'être déraisonnable, lorsqu'il est question d'une certitude métaphysique on ne peut nier que ce ne soit assez de sujet, pour n'en être pas entièrement assuré, que d'avoir pris garde qu'on peut en même façon s'imaginer, étant endormi, qu'on a un autre corps, et qu'on voit d'autres astres, et une autre Terre, sans qu'il en soit rien. Car d'où sait-on que les pensées qui viennent en songe sont plutôt fausses que les autres, vu que souvent elles ne sont pas moins vives et expresses? Et que les meilleurs

τρόπος σκέψης ειδικός για τα υλικά πράγματα—ώστε ό,τι δεν χωρεί στη φαντασία τους τούς φαίνεται πως δεν είναι νοητό. Πράμα που είναι αρκετά φανερό κι από το ότι κι οι φιλόσοφοι ακόμα θεωρούν σαν αξίωμα, στις σχολές, πως τίποτα δεν υπάρχει στη νόηση που να μην προϋπήρξε στην αίσθηση, στην οποία ωστόσο είναι βέβαιο πως δεν υπήρξαν ποτέ οι ιδέες του Θεού και της ψυχής¹⁰¹. Και μου φαίνεται πως όσοι θέλουν να χρησιμοποιήσουν τη φαντασία τους για να τις καταλάβουν, κάνουν ακριβώς το ίδιο σαν να ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τα μάτια τους για ν' ακούσουν τους ήχους ή να μυρίσουν τις μυρωδιές¹⁰². Εκτός που υπάρχει και τούτη ακόμα η διαφορά, πως η όραση δεν μας βεβαιώνει για την αλήθεια των αντικειμένων της λιγότερο απ' όσο κι η όσφρηση ή η ακοή. Ενώ, ούτε η φαντασία, ούτε οι αισθήσεις μας μπορούν ποτέ να μας βεβαιώσουν για τίποτα αν δεν μεσολαβήσει η νόησή μας.

42.—Τέλος, αν υπάρχουν ακόμα άνθρωποι που δεν έχουν πειστεί αρκετά για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής τους με τους λόγους που ανέφερα, θέλω πολύ να το ξέρουν πως όλα τ' άλλα πράγματα, για τα οποία νομίζουν ίσως πως είναι βεβαιότεροι, όπως το ότι έχουν ένα σώμα κι ότι υπάρχουν άστρα και μια Γη, και τα παρόμοια, είναι λιγότερο βέβαια. Γιατί, όσο κι αν κανένας έχει για τα πράγματα αυτά μιαν ηθική¹⁰³ βεβαιότητα, που είναι τέτοια ώστε να φαίνεται πως, εκτός αν είναι εκκεντρικός, δεν μπορεί ν' αμφιβάλλει γι' αυτά, ωστόσο επίσης, δεν μπορεί κανένας ν' αρνηθεί, εκτός αν είναι παράλογος, πως, όταν πρόκειται για μεταφυσική¹⁰⁴ βεβαιότητα, αποτελεί αρκετό λόγο για να μην είναι κανένας ολότελα σίγουρος γι' αυτά, το να προσέξει πως μπορεί, με τον ίδιο τρόπο, να φανταστεί στον ύπνο του πως έχει άλλο (από το δικό του) σώμα και πως βλέπει άλλα αστέρια και μιαν άλλη Γη, χωρίς να συμβαίνει τίποτα απ' αυτά. Γιατί, από πού το ξέρουμε τάχα πως οι σκέψεις που μας έρχονται στα όνειρά μας είναι περισσότερο ψεύτικες από τις άλλες, ενώ δεν είναι λιγότερο

esprits y étudient tant qu'il leur plaira, je ne crois pas qu'ils puissent donner aucune raison qui soit suffisante pour ôter ce doute, s'ils ne présupposent l'existence de Dieu. Car, premièrement, cela même que j'ai tantôt pris pour une règle, à savoir que les choses que nous concevons très clairement et très distinctement sont toutes vraies, n'est assuré qu'à cause que Dieu est ou existe, et qu'il est un être parfait, et que tout ce qui est en nous vient de lui. D'où il suit que nos idées ou notions, étant des choses réelles, et qui viennent de Dieu en tout ce en quoi elles sont claires et distinctes, ne peuvent en cela être que vraies. En sorte que si nous en avons assez souvent qui contiennent de la fausseté, ce ne peut être que de celles qui ont quelque chose de confus et obscur, à cause qu'en cela elles participent du néant, c'est-à-dire qu'elles ne sont en nous ainsi confuses qu'à cause que nous ne sommes pas tout parfaits. Et il est évident qu'il n'y a pas moins de répugnance que la fausseté ou l'imperfection procède de Dieu en tant que telle, qu'il y en a que la vérité ou la perfection procède du néant. Mais si nous ne savions point que tout ce qui est en nous de réel et ne vrai vient d'un être parfait et infini, pour claires et distinctes que fussent nos idées, nous n'aurions aucune raison qui nous assurât qu'elles eussent la perfection d'être vraies.

43.—Or, après que la connaissance de Dieu et de l'âme nous a ainsi rendus certains de cette règle, il est bien aisé à connaître que les rêveries que nous imaginons étant endormis ne doivent aucunement nous faire douter de la vérité des pensées que nous avons étant éveillés. Car s'il arrivait, même en dormant, qu'on eût quelque idée fort distincte, comme, par exemple, qu'un géomètre inventât quelque nouvelle démonstration, son sommeil ne l'empêcherait pas d'être vraie. Et pour l'erreur la plus ordinaire de nos songes, qui consiste en ce

ζωηρές, κι έκδηλες; Και τα καλύτερα πνεύματα ας το μελετήσουν όσο θέλουν, δεν πιστεύω να μπορέσουν να δώσουν κανέναν λόγο που να αρκεί για να βγάλει αυτή την αμφιβολία, αν δεν προϋποθέσουν την ύπαρξη του Θεού. Γιατί, πρώτα-πρώτα, κι αυτό ακόμα που πήρα προ ολίγου για κανόνα, πως δηλαδή τα πράματα που διανοούμαστε πολύ καθαρά και πολύ διακριτά είναι όλα αληθινά, δεν είναι βέβαιο παρά μονάχα επειδή ο Θεός υπάρχει ή υφίσταται, κι είναι ένα ον τέλειο, κι όλα όσα υπάρχουν μέσα μας μάς έρχονται απ' αυτόν¹⁰⁵. Απ' αυτό ακολουθεί πως οι ιδέες ή έννοιές μας, επειδή είναι πράματα πραγματικά και που προέρχονται από τον Θεό ως προς ό,τι τους είναι καθαρές και διακριτές, δεν μπορούν παρά να είναι κι αληθινές ως προς αυτό. Έτσι που, αν έχουμε αρκετά συχνά ιδέες που περιέχουν ψέμα, δεν μπορεί παρά να είναι από κείνες που έχουν κάτι το συγκεχυμένο και το σκοτεινό, γιατί ως προς αυτό μετέχουν στο μηδέν, υπάρχουν δηλαδή μέσα μας έτσι συγκεχυμένες μονάχα επειδή δεν είμαστε ολότελα τέλειοι. Κι είναι φανερό πως δεν υπάρχει λιγότερη αντίφαση στο να προέρχεται από τον Θεό η ψευτιά ή η ατέλεια, ως τέτοια, απ' όση στο να προέρχεται η αλήθεια ή η τελειότητα από το μηδέν. Αν όμως δεν το ξέραμε πως ό,τι υπάρχει μέσα μας το πραγματικό και το αληθινό έρχεται από ένα ον τέλειο και άπειρο, όσο καθαρές και διακριτές κι αν είταν οι ιδέες μας, δεν θα είχαμε κανέναν λόγο που να μας βεβαιώνει πως θα είχαν την τελειότητα να είναι αληθινές.

43.—Μια όμως που η γνώση του Θεού και της ψυχής μάς έκανε έτσι βέβαιους γι' αυτόν τον κανόνα, είναι πολύ εύκολο να μάθουμε πως τα όνειρα που φανταζόμαστε στον ύπνο μας δεν πρέπει καθόλου να μας κάνουν ν' αμφιβάλλουμε για την αλήθεια των σκέψεων που έχουμε όταν είμαστε ξυπνητοί. Γιατί, αν συνέβαινε να είχε κανένας έστω και στον ύπνο του καμιά ιδέα πολύ διακριτή, όπως λόγου χάρη ένας γεωμέτρης να επινοήσει κάποια νέα απόδειξη, ο ύπνος του δεν θα την εμπόδιζε να είναι αληθινή. Όσο πάλι για την πιο συνειδησμένη πλάνη των ονείρων μας, που

qu'ils nous représentent divers objets en même façon que font nos sens extérieurs, n'importe pas qu'elle nous donne occasion de nous défier de la vérité de telles idées, à cause qu'elles peuvent aussi nous tromper assez souvent sans que nous dormions: comme lorsque ceux qui ont la jaunisse voient tout de couleur jaune, ou que les astres ou autres corps fort éloignés nous paraissent beaucoup plus petits qu'ils ne sont. Car enfin, soit que nous veillions, soit que nous dormions, nous ne nous devons jamais laisser persuader qu'à l'évidence de notre raison. Et il est à remarquer que je dis de notre raison, et non point de notre imagination ni de nos sens. Comme, encore que nous voyions le soleil très clairement, nous ne devons pas juger pour cela qu'il ne soit que de la grandeur que nous le voyons; et nous pouvons bien imaginer distinctement une tête de lion entée sur le corps d'une chèvre, sans qu'il faille conclure pour cela qu'il y ait au monde une chimère: car la raison ne nous dicte point que ce que nous voyons ou imaginons ainsi soit véritable. Mais elle nous dicte bien que toutes nos idées ou notions doivent avoir quelque fondement de vérité; car il ne serait pas possible que Dieu, qui est tout parfait et tout véritable, les eût mises en nous sans cela. Et pource que nos raisonnements ne sont jamais si évidents ni si entiers pendant le sommeil que pendant la veille, bien que quelquefois nos imaginations soient alors autant ou plus vives et expresses, elle nous dicte aussi que nos pensées ne pouvant être toutes vraies, à cause que nous ne sommes pas tout parfaits, ce qu'elles ont de vérité doit infailliblement se rencontrer en celles que nous avons étant éveillés plutôt qu'en nos songes.

συνίσταται στο ότι μας παρουσιάζουν διάφορα αντικείμενα ολό-
δια όπως μας τα παρουσιάζουν οι εξωτερικές αισθήσεις μας, δεν
έχει σημασία πως (η πλάνη αυτή) μας δίνει αφορμή να δυσπι-
στούμε για την αλήθεια τέτοιων ιδεών, γιατί μπορούν επίσης
να μας ξεγελούν αρκετά συχνά και δίχως να κοιμούμαστε: όπως
λόγου χάρη (συμβαίνει) όταν εκείνοι που έχουν ίκτερο τα βλέπουν όλα
κίτρινα, ή όταν τ' αστέρια ή άλλα σώματα πολύ απομακρυσμένα μας
φαίνονται πολύ μικρότερα απ' όσο είναι. Γιατί, τέλος, είτε είμαστε
ξυπνητοί είτε κοιμισμένοι, πρέπει να πειθόμαστε μονάχα με την
προφάνεια του λογικού μας. Και πρέπει να παρατηρηθεί πως λέω
του λογικού μας κι όχι της φαντασίας, ούτε των αισθήσεών μας.
Έτσι, μολονότι βλέπουμε τον ήλιο πολύ καθαρά, δεν πρέπει για
τούτο να κρίνουμε και πως έχει μόνο το μέγεθος που βλέπουμε. Και
μπορούμε επίσης πολύ καλά να φανταστούμε διακριτά ένα κεφάλι
λιονταριού μπολιασμένο σε κορμί κασίκας, χωρίς να πρέπει
γι' αυτό και να συμπεράνουμε πως υπάρχει στον κόσμο Χίμαιρα.
Γιατί, το λογικό μας δεν μας υπαγορεύει καθόλου πως ό,τι βλέ-
πουμε και φανταζόμαστε έτσι είναι αληθινό, αλλά μας υπαγορεύει
βέβαια πως όλες οι ιδέες ή έννοιές μας πρέπει να έχουν κάποια
βάση αλήθειας. Γιατί, δεν θα ήταν δυνατόν, ο Θεός, που είναι
όλος τελειότητα κι όλος αλήθεια, να τις είχε βάλει μέσα μας.
Κι επειδή οι συλλογισμοί μας δεν είναι ποτέ ούτε τόσο προφανείς
ούτε τόσο άρτιοι στον ύπνο μας, όσο είναι στον ξύπνο μας,—μολο-
νότι κάποτε οι φαντασίες μας είναι τότε εξίσου ή και περισσότερο
ζωηρές κι έκδηλες,—(το λογικό μας) μάς υπαγορεύει επίσης πως, μια
που οι σκέψεις μας δεν μπορούν να είναι όλες αληθινές, επειδή δεν
είμαστε ολότελα τέλειοι, η αλήθεια που περιέχουν πρέπει αλάν-
θαστα¹⁰⁶ να βρίσκεται σε κείνες που έχουμε όταν είμαστε ξυπνη-
τοί μάλλον παρά στα όνειρά μας.